

הפן הדתי והפן המדעי של הוויכוח על הקודים המוצפנים בתורה בדילוג שווה

מנחם כהן

פרופסור לתנ"ך באוניברסיטת בר-אילן

מנהל ועורך מדעי של מפעל מקראות גדולות 'הכתר'

פתיחה

זה כמה שנים מתנהל ויכוח, ההולך ומחריף, בשאלת התוקף המדעי של תיאוריית הקודים המוצפנים בתורה, שנתפרסמה לראשונה בכתב העת Statistical Science בשנת 1994 [ור"ר 3]. יוצרי התיאוריה הם פרופ' א' ריפס ומר ד' ויצטום (להלן: ו"ר), והיא באה לעולם בנסיבות מוזרות, כשעיקר כוונתם של מחולליה לא הייתה בעצם מדעית, אלא דתית, והמדע לא שימש להם אלא אמצעי יעיל להשגת המטרה העיקרית והיא: הוכחה ניצחת בכלים מדעיים למקורה האלוקי של התורה. נכונותם של ו"ר לשימוש במתודה המדעית הייתה מוגבלת למדי: הם לא היו מוכנים, למשל, לברר אצל אנשי מדע שהתמחו בתולדות מסירת הנוסח, מה יש להם לומר על טיבו של נוסח המקרא ששימש בסיס לניסוייהם (תנ"ך קורן). התדמית המדעית שביקשו לשוות למפעלם התמקדה בעיקר בתחום המתמטי-סטטיסטי, ובאמצעותו בקשו להוכיח, כי בעידן המחשב, ובאמצעותו של המחשב, ניתן לגלות בתורה רמזים מוצפנים לאירועים עתידיים, שלפי תורת ההסתברות אין כל אפשרות להסבירם ע"י היווצרות מקרית או על ידי פעילות אנושית, ומכאן המסקנה המתחייבת בדבר מוצאם האלוקי.

מטבע ברייתה נועדה אפוא התיאוריה הנ"ל לפלס את דרכה בשני קהלי יעד, שלכל אחד מהם אוצר מילים ומונחים ודרכי מחשבה משלו: א. הקהל הדתי-חרדי ב. הקהילייה המדעית. הורתה ולידתה של התיאוריה - בחוגים חרדיים מסוימים של חוזרים ומחזירים בתשובה. שני מחולליה - הם עצמם שייכים לחוגים אלה, והשימוש המעשי העיקרי שנעשה בה מאז הומצאה הוא במסגרת תנועות ההחזרה בתשובה (המכונה גם: קירוב רחוקים), כפי שניתן ללמוד, למשל, מתוכנית הלימודים של הסמינר Discovery בישיבת 'אש התורה', שהיא ספינת הדגל בתחום 'קירוב הרחוקים'. הרעיון הוא רעיון מתודולוגי, גאוני בפשטותו: כיוון שחלק ניכר מן ה'רחוקים' באים מעולם שבו תופס המדע מקום מרכזי, ניתן ליצור את מפגש השכנוע הראשוני בינם לבין תורת ישראל, שהוא לעתים קרובות המפגש הקובע, באמצעות "הוכחה מדעית" למקורה האלוקי של התורה. תיאוריית הקודים המוצפנים באה לספק את הסחורה הזו.

התיאוריה נתקבלה אפוא, מטבע הדברים, בשמחה ובזרועות פתוחות על-ידי רבים בקהילייה הדתית-חרדית, שאמנם לא הבינו הרבה ברקע המדעי העומד מאחוריה, אבל שמחו על הופעתו של כלי נשק חדש, בלתי קונבנציונלי, בעל השפעה מהממת, בוויכוח הדתי-חילוני. כנגד זה, הקהילייה המדעית, שהגישה הביקורתית היא חלק מהווייתה, החלה לבחון בשבע עיניים את טיבו ואמינותו המדעית של המחקר כפי שנתפרסם בכתב העת הנ"ל, והפקפוקים של המדענים בעניין זה הלכו וגברו. בין המפקפקים גם אנשי מדע דתיים בעלי שם, ובהם כאלה שנטו תחילה להתייחס אל המחקר ברצינות, אבל חזרו בהם לאחר עיון נוסף בטיבו של המחקר ובנסיבות שבהן התנהל. הבחינה המדוקדקת והשלמה של נקודות התורפה במחקר נעשתה אמנם בידי גרעין קטן של חוקרים, שהקדישו זמן רב לניסויים הרבים הכרוכים בכך, אבל העבודה המפורטת של חוקרים אלה, שקטעים ממנה נתפרסמו באינטרנט ובבמות שונות, הוכיחה לקהילייה המדעית בצורה שאיננה משתמעת לשתי פנים את חוסר התקפות הסטטיסטית של המחקר הנ"ל, וקהילייה זו, על גדולי מדעניה, מאוחדת היום כמעט כולה בהתנגדותה ליומרה ה"מדעית" של תיאוריית הקודים המוצפנים, והדבר בא לידי ביטוי בחתימתם של למעלה מחמישים מדענים מרחבי העולם על גילוי דעת הפוסל את התוקף המדעי של המחקר מנקודת ראות מתמטית-סטטיסטית [גילוי דעת]. לפחות מבחינתם של אנשי המדע הושלם ונסגר מעגל הוויכוח, והדבר מצא לאחרונה את ביטויו הסמלי בפרסום מאמר של החוקרים ברנדן מקקיי, דרור בר-נתן, מאייה בר-הלל וגיל קלעי [מבבק], המסכם את הטיעונים המדעיים של המתנגדים באותו כתב-עת עצמו (Statistical Science), שבו פורסם בשעתו מאמרם של ויצטום ושות' [ור"ר 3], שפתח את הפולמוס.

לא כן מבחינתם של חוגים מסוימים בקהילייה הדתית-חרדית. חוגי המחזירים בתשובה (בעיקר ישיבת 'אש התורה'), שתיאוריית הקודים המוצפנים משמשת, כאמור, אחד מעמודי

התווך בתכניתם החינוכית ובפעילותם המעשית, החלו להרגיש שהקרקע נשמטת מתחת רגליהם, ויצאו למלחמת חרמה בהתפתחויות החדשות, כשמר ויצטום עצמו משמש כחוד החנית במלחמה זו. חשוב היה בראש ובראשונה להמשיך ולשמור על התדמית המדעית של המחקר, ועל כן פתח ויצטום במאמצים נמרצים להגיב על טענותיהם של המתנגדים, ולנסות לקעקע את דרכי ההוכחה שלהם. מאמצים אלה, שכפי שנראה להלן, נדף מהם ריח חזק של סגנון דמגוגי ופלפולים של 'בדיעבד' לצורך כיבוי שרפות, לא הצליחו לשכנע אפילו מדען אחד לחזור בו מהתנגדותו לתקפו המדעי של המחקר. אדרבא, בעקבותיהם הלכה וגברה ההתרשמות השלילית של המדענים מן הדרך שבה נערך המחקר. אבל מסתבר, שבחוגים החרדיים עדיין היה להם הד, ולא דווקא בגלל עומק ההבנה בבסיס המדעי של הדברים, אלא בגלל אמצעי הישרדות נוספים שהכניס ויצטום לחלל המאבק על קיומה של תיאוריית הקודים המוצפנים, אמצעים בעלי תוקף מיוחד בחוגים אלה, אבל אין להם ולא כלום עם הוויכוח המדעי הענייני.

אמצעי שכנוע המיועדים לקהל היעד החרדי-דתי

בפנייה אל קהל היעד החרדי-דתי לא בחל ויצטום בשום אמצעי על מנת להצליח במלחמת ההישרדות של התיאוריה. לצורך זה גייס לעזרתו מחד את העיתונות החרדית הסנסציונית (כגון: השבועון 'משפחה', שהקדיש לענין זה, בהשראתו של ויצטום, לפחות שתי כתבות ארוכות, מלאות אינפורמציה שקרית, בלתי בדוקה, והשמצות חסרות בסיס על מתנגדי הקודים), ומאידך רבנים ידועים בציבור החרדי, שכתבו דברי תמיכה בחשיבות העיסוק בנושא הקודים, מהם בנימה נלהבת יותר, ומהם בנימה מאופקת, שמבין השיטין ניכרים בה גם חששות מפני העיסוק הזה.

הפעילות הזו הגיעה לשיא בהפקת מסמך, בחתימתם של שלשה רבנים ודיינים ידועים, ברובם קשורים לעדה החרדית, שנועד לשמש בידי ויצטום וחבריו כלי שכנוע, ואפילו כלי הפחדה, לכפיית האמונה בכונות התיאוריה על יהודים דתיים, הנוטים לפקפק בכונותה, או אף מתנגדים לה. המסמך הוא מעין 'דעת תורה' [כך, לפחות, הוא מוגדר ע"י ישיבת 'אש התורה', ראה להלן במכתבו של הרב סלומון] של שני רבנים חשובים, הרב ברוך שמואל הכהן דויטש והרב שלמה פישר, ומצטרף אליהם בנספח גם הרב שמואל אויערבאך. בהמשך ננתח בפירוט את המסמך הזה, שבאמצעותו הצליח ויצטום לטשטש לחלוטין את הגבולות בין סמכות הלכתית לסמכות מדעית. אולם תחילה נתרשם מן הקטעים המסיימים של המסמך, בגלל הנימה החדשה שהם מכניסים לוויכוח על הקודים: נימה של השמצת מתנגדי עבודתו של ויצטום, ואיום על כל יהודי מאמין המעז להסכים עמם. וכך נאמר בסיכום המסמך:

לאור כל זאת אנו קובעים נחרצות כי אין במעשיהם של הרב דורון ויצטום, פרופ' אליהו ריפס והרב פרופ' שלמה זלמן הבלין שום שמץ כלשהו של איזו תרמית או זיוף ח"ו (=חס וחלילה), וכל טענות המתנגדים הנ"ל הן עלילות זדון מרושעות, וכל הנותן יד לסייעם עתיד ליתן את הדין (כל ההדגשות והערות הסוגריים המרובעים כאן ובציטוטים הבאים ממסמך זה הם שלי. מ"כ).

ובנספח מוסיף הרב שמואל אויערבאך את השורות הבאות:

הנני גם אני להעיד בזה על אלה החתומים למעלה אשר הם גדולי ישראל ממש, ובודאי שכל דבריהם נאמנים. וגוף הענין איני מכיר, אך ברור ודאי כי כל אלה אשר לוחמים נגד ענין הרמזים הדילוגים שוים, עושים בזה עולה גדולה למאד, ואף החרדים לדבר ד' המצטרפים ללוחמים האלה, נעשים שותפים רח"ל למרכבה הטמאה ועתידיים ליתן את הדין. יתן ה' ויהפך לבם וכו'.

ובכן: בניסיונם הנואש של ויצטום וחבריו לעצור את הוויכוח על אמיתות הקודים, לפחות בעולמה של היהדות הדתית, הם מוכנים לדחות הצידה את הוויכוח הענייני, ולהכניס לתמונה את הסמכות הדתית הפוסקת. הנשק החדש הוא: דעת תורה, החתומה ע"י רבנים ידועים, והיא מלווה באיומים על מי שיעז להפר אותה. ואכן נשק זה הוכנס לשימוש מיד עם הופעתו, כפי שיוכיח המכתב הבא, ששלח הרב יעקב סלומון, המנהל החינוכי של הסמינר Discovery השייך ל'אש התורה', לרב אדלרשטיין מארה"ב. הרב אדלרשטיין, רב אורתודוכסי, הוא מן המתנגדים

לתיאוריית הקודים המוצפנים, ותומך במלחמתו הגלויה והנמרצת של פרופ' ברי סיימון, מדען דגול בתחומי הפיסיקה והמתמטיקה, כנגד התוקף המדעי של מחקר הקודים. וזה לשונו של גוף המכתב (מתורגם מאנגלית):

אני מאמין, שלשנינו מטרה משותפת: קידוש שם שמיים. אתה הקדשת את חיך לעבודת השם, ואני מכבד לאין שיעור אותך, את ידיעותיך ואת כוונותיך.

אבל עתה, ר' יצחק, בא המבחן האמיתי. אנחנו, ב Discovery, מחפשים רק את האמת. ואני, אישית, מעוניין ב'קירוב' (היינו: החזרה בתשובה. מ.כ.). העושה שימוש אך ורק באמת. סבורני שאתה יודע זאת, ואני תקווה, שאתה עדיין מאמין בזאת. בהתאם להשקפה זאת נסעתי לאחרונה לבלטימור ונפגשתי למשך שעה וחצי עם הרב יעקב ויינברג, אדם שאני מניח כי אתה מעריך מאד. הנושא, כפי שאתה יכול לנחש, היה ה'קודים'. נושא הקודים מוכר לו מזה שנים רבות.

בקיזור נמרץ, רבי יעקב מעולם לא הטיל ספק בנכונות תופעת הקודים. הוא אמנם הביע דאגה באשר ל"תפישה" של הקהל התמים וחסר הניסיון, אבל סיים באישור מלא להמשך פעילותנו במתן שיעורים בנושא הקודים...

אבל אולי חשוב עוד יותר הוא המכתב שקיבלנו זה עתה משלשה גדולי ישראל – הרב ברוך שמואל דויטש שליט"א, הרב שלמה פיישר שליט"א והרב שמואל אויערבאך שליט"א (המכתב מצורף בזה).

עיניך הרואות, שכולם כאחד מאשרים בבירור את המחקר והמשך השגשוג של הקודים, ומזהירים את המתנגדים, שהם "עתידים ליתן את הדין".

ר' יצחק, בוודאי אינך יכול להתעלם מן ההוראה המפורשת (הדגשה במקור) של 'דעת תורה', גם אם אינך מסכים עם הממצאים שלהם. אין ספק שאתה מודע לכך, ששום רב חשוב לא יביע את דעותיו בכתב, ועוד במלים כה בוטות, בלי שבחן בזהירות את כל העובדות והמשתמע מן האישור שנתן. ובוודאי חייב אתה להסכים, שלאור האינפורמציה הנתונה בזה עליך, לפחות, לעצור באופן זמני (הדגשה במקור) את המאבק המשמץ שלך כנגד ה'קודים' ושיבת אש התורה.

ר' יצחק, ה"מבחן האמיתי" של פילוסופיית החיים שלך הגיע. האם אתה יכול להפר 'דעת תורה' או להתעלם ממנה? יום כיפור מתקרב. הביטוי "עתידים ליתן את הדין" הוא אזהרה מפחידה בעונה זו של השנה. האם תעיז להעמיד במבחן את האזהרות של גדולינו? אני מאמין שתעשה את הדבר הנכון. אני אכן מקווה שכך תעשה. (הדגשה שלי. מ"כ)

אוי לעיניים שכך רואות. האם סגנון זה העטוף בעטיפה של יראת-שמיים כביכול, הוא הסגנון ש'אש התורה', בתמיכת 'דעת תורה' של רבנים ידועים, ובהשראתו של ויצטום, בחרו לנהל מעתה ואילך את המאבק על נכונות שיטת הקודים המוצפנים ביהדות החרדית-דתית?

לתולדות הקשר שבין מר ויצטום לרב שלמה פיישר

המסמך הזה, המכונה במכתב הנ"ל "דעת תורה", יעסיק אותנו גם בהמשך; אבל לפני שניגש לנתחו בפירוט, נביא לפני הקוראים כמה דברי רקע שיסייעו בידיהם להבין יותר את נקודות ההתייחסות של המסמך עצמו ואת תגובותינו עליהם. ונפתח ברקע ההיסטורי של הקשר שנוצר בנושא מחקר הקודים בין ויצטום ובין אחד מחותמי המסמך, הרב שלמה פיישר. כל הפרטים לקוחים מתיאורו של ויצטום עצמו במאמר תגובה [ויצטום 2002, ע' 26] להשגות שהשיג פרופ' ב' סיימון, מדען חשוב ויהודי אורתודוקסי, על שיטת הקודים [סיימון]. בין השאר, מתאר ויצטום במאמר זה את תחילת דרכו בחקר הקודים, ומגלה לקוראים, כי בשלב מסוים בחייו החליט לעזוב את עבודת הדוקטור בפיסיקה, שבה היה עסוק אותה שעה, ולהקדיש עצמו לתורה. לא עבר זמן רב עד שד"ר ריפס, שהחל אותה עת לעסוק בנושא הקודים בתורה, הפציר בו לחזור לפעילות מדעית על מנת להצטרף אליו בעיסוק זה. ויצטום, שכבר עשה צעדי השתלבות ראשוניים במציאות החדשה של "תורתו אומנותו", החליט להתייעץ בשאלה הרת גורל זו עם הרב שלמה פיישר, דמות תורנית חשובה. במאמר הנ"ל הוא מפרט שתי שאלות עיקריות ששאל בהתייעצות זו:

א. האם ראוי להזניח לשנים ארוכות את לימוד התורה לטובת המחקר הסטטיסטי המוצע?

ב. האומנם נוסח התורה המצוי בידינו הוא מדויק לאותיותיו (היינו: הוא הוא נוסח האותיות המדוקדק שניתן למשה מסיני)?

התשובות שקיבל על שתי השאלות היו חיוביות, וכך בא לעולם המחקר המדעי של הקודים המוצפנים בעידודו המלא של הרב פישר, שחזר וניתן לו גם בהמשך הדרך.

ואל תהא תשובתו של הרב פישר על השאלה הראשונה קלה בעיניכם. כדאי לזכור בהקשר זה, שהעיקרון של "תורתו אומנותו", נקשר בעולם החרדי עם הקטגוריה של "ייהרג ואל יעבור", עד כדי כך שאפילו לצורכי הביטחון החיוניים של מדינת ישראל אין, כידוע, עדיפות על פניו. והנה כאן הסכים לפתע רב חשוב לוותר על עיקרון זה לטובת ניסוי מדעי, שתוצאותיו לכאורה עדיין לוטות בערפל, ולא לזמן קצר בלבד, אלא לשנים ארוכות. קשה להבין את מניעיו של הרב פישר, אלא אם נניח, שהוא שוכנע שכנוע עמוק ע"י מר ויצטום בחשיבות העצומה של המחקר הזה לעולם התורה, ובהצלחתו הוודאית, עד כדי הפעלת עיקרון הלכתי אחר המתגבר על הני"ל: "עת לעשות לה' הפרו תורתך". יש לנו אפוא עניין עם מוטיבציה אובססיבית להצלחתו של מחקר הקודים, ששותפים לה הן ויצטום החוקר והן הרב פישר התומך, שנתן לו את ברכת הדרך, וסוכך עליו בהמשכה. מצב זה שהוא אולי נוח מאד בפילוס דרכה של תיאוריית הקודים ביהדות החרדית-דתית, הוא בעייתי מאוד, כפי שנראה בהמשך, מנקודת הראות של הקהילה המדעית, המתאיחסת בחשדנות למחקר כה יומרני, המבוצע בידי חוקרים בעלי עניין כה רב בהצלחתו, ללא כל מנגנון בקרה אובייקטיבי על תהליכו הבעייתיים.

גם תשובתו של הרב פישר על השאלה השניה של ויצטום, בדבר הדיוק של נוסח התורה שבידינו, ראויה לתשומת לב רבה, הן באשר לעצם הפנייה של ויצטום לכתובת זאת דווקא, והן באשר לתוכן התשובה של הרב. לכאורה הכתובת לשאלה זו תמוהה ביותר. אל נשכח שהמדובר במישהו המבקש לערוך מחקר, המוכרז על ידו כ"מדעי", על טקסט בן אלפי שנים, ולהוכיח שהוצפנו בו קודים כבר בתחילת הווייתו. שאלת דיוקה של המסירה מאז ועד היום היא אפוא שאלה אמפירית בסיסית, שבלעדיה אין טעם בכל המחקר. את התשובה לשאלה זו יש לחפש במסגרת המומחיות המדעית, ולא במסגרת הפסיקה הרבנית. אולם לא כך נהג ויצטום; אין לנו רמז בכל המלל והדיו הרב שנשפך עד עתה בנושא "מחקר הקודים" להתייעצות כלשהי שנערכה עם אנשי מדע מומחים בנושא מסירת הנוסח. כנגד זה מספר לנו ויצטום, כאמור, ששאל את הרב פישר בנידון זה. האמנם זוהי הכתובת המתאימה לשאלה כזו ממי שמתיימר לערוך מחקר מדעי?

אלא שהסיבה לפנייה זו ברורה: ידוע ידע ויצטום, כי תשובתו של איש המדע לא תהא נוחה כנקודת זינוק לחקר הקודים ולא תשתמע לשתי פנים, והיא תהיה כדלהלן: נוסח התורה של תנ"ך קורן, או של כל הוצאה אחרת הרווחת בימינו, אינו זהה לאותיותיו, ואף אינו יכול להיות זהה, עם נוסח האותיות המקורי של התורה, שנעלם מאתנו במהלך מסירתו רבת השנים. ואם כך הם פני הדברים, הרי אין מקום אפילו להתחיל במחקר הקודים המוצפנים, התלוי כולו בהנחה ההפוכה. ויצטום העדיף אפוא לפנות אל רב בעניין זה, בהנחה שהתשובה שיקבל תניח את דעתו.

אבל עוד יותר מן השאלה תמוהה התשובה. אמנם אינני מצפה מהרב פישר לידע מדעי בנושא זה, אבל הייתי מצפה ממנו לידע תורני רחב בשאלות שנשאלו במהלך הדורות בנושאי דיוקו של הנוסח, ובתשובות שניתנו עליהן. הידע שלי בנושא זה, שמקצתו אפרוש להלן לפני הקורא, אינו נובע כמובן מהיותי פוסק הלכה, אלא מעיסוקי המחקרי בתולדות מסירתו של נוסח המקרא. במסגרת זו בדקתי גם את השתקפותו של הנושא בספרות ההלכה לדורותיה, ואני יכול לקבוע בוודאות, שהנחת היסוד המנחה חכמי הלכה גדולים בכל הדורות היא, שנוסח התורה שבידיהם ובמקומותיהם אינו בן דמותו המדויק של הנוסח שניתן למשה מסיני, אלא הוא פרי שיבושים שהתהוו במהלך הדורות מחד, ומעשי הכרעה של חכמים בין הנוסחים בדורות שונים ובמקומות שונים מאידך. ולפני שנחזור לעסוק בהתפתחות המחקר הסטטיסטי של ו"ר והתעצמות הויכוח סביב תוקפו המדעי, מן הראוי להביא מעט חומר על תפיסת גדולי ישראל בעניין זה, תפיסה הדומה בעיקרה לתפיסת המחקר המדעי, שעליו ביקש ויצטום לדלג במרוצתו להצלחה ה"מדעית" המסחררת.

דעת גדולי ישראל בכל הדורות על דיוקו ההיסטורי של נוסח התורה

כל גדולי ההלכה בכל הדורות, שבתוקף עיסוקם ההלכתי כפוסקים או ככותבי הלכות ספר-תורה אספו חומר בשאלת דיוקו של הנוסח, היטיבו להבחין בין המציאות הטקסטואלית העגומה, שאיננה מאפשרת עוד את זיהויו של הנוסח הנכון מבחינה היסטורית, ובין הסמכות ההלכתית, המאפשרת קיבועו של נוסח מוסמך בכל עת ובכל מקום לפי עקרונות הלכתיים. הכל מסכימים שלגבי השאלה ההיסטורית, אין ספר תורה שאפשר לומר עליו בבטחה, כי הוא המייצג האמיתי של הנוסח, שניתן למשה מסיני. לעומת זאת לגבי שאלות הנוגעות לכשרותו של ספר תורה אנחנו יכולים למצוא עמדות מגוונות, המסתמכות כולן על עקרונות פסיקה הלכתיים, כגון הליכה לפי הרוב, או לפי המומחה, או השלמה מסוימת עם המציאות המגוונת מכוח "עת לעשות לה' הפרו תורתך" או מכוח היותנו "אנוסים". הדוגמאות שיובאו להלן הן בבחינת ציוני דרך בלבד בדיונים ההלכתיים שנערכו בנושא זה, ונלך מן המאוחר אל המוקדם.

החתם סופר, בהתייחסותו לשאלה שנשאל כמה פעמים, מדוע אין מברכים ברכת המצוות על סיום כתיבתו של ספר-תורה, שהיא מצווה מן התורה, אומר באחת מתשובותיו [שו"ת חתם סופר חלק א', נב]:

... אבל לע"ד אין קושיה זו צריכה לפני, כי אילו היו חז"ל בקיאין בחסרות ויתירות, היו מתקנים ברכה לס"ת, אבל יען שהם עצמם לא היו בקיאין, כמבואר בקידושין (ל, א), דאפילו בפסוקי לא בקיאין, ועוד איכא כמה פעמים דהמסורה פליג אהש"ס (=על הש"ס) וכותבים כהמסורות ולהש"ס פסול הס"ת, ותימא איכא במסכת נדה ל"ג ע"א ובתוס' ד"ה והנושא כתיב חסר וי"ו יע"ש (=יעוין שם) דלדינא קיי"ל (=קיימא לך) כהש"ס ולענין כתיבת ס"ת כתבינן מלא בוי"ו. . .

החתם סופר אינו מניח מקום לספק בדבר עמדתו באשר למצב ספרי התורה בכל התקופה ההיסטורית הנראית לעין מימי חז"ל ועד ימינו: אין אנו בקיאים בנוסח החסרות והיתירות שבתורה, ואפילו לא בפסוקים. את עמדתו הבסיסית הזו הוא שואב מדבריו הידועים של רב יוסף במס' קידושין (ל, א) על מצב הספרים בבבל: "איהו בקיאי בחסרות וביתרות, אן לא בקיאין". כמו כן הוא מפנה את תשומת הלב לכך שיש סתירות בין נוסח ה'מסורה' ובין גרסאות הנזכרות בש"ס, ולעתים אנו מוצאים אפילו מדרשי הלכה המתבססים על גרסה שאינה קיימת בנוסח המסורה. לדעת החתם-סופר, מיישבת ההלכה את הניגוד הזה ע"י הבחנה בין שני מישורים: א. דרך הכתיבה של הספרים הנוהגת לפי המסורה; ב. הדין הנלמד מן הגרסה השונה שתוקפו נשאר בעינו.

החתם סופר אומר את דבריו בקיצור, ואין הוא נכנס לדיון בכמה שאלות יסוד העשויות לעלות בהקשר זה, כגון: כיצד להעלות בקנה אחד את העמדה הזאת עם ההיגד ההלכתי הידוע: "ספר תורה שחיסר אפילו אות אחת פסול" (רמב"ם הלכות תפילין ומזוזה וס"ת א, ב). היגד זה הוא בין הגורמים העיקריים בעיצובה של הדעה הרווחת בקרב רבים בדבר המסירה הבלתי פגיעה של התורה, וכיצד יש להבינו על רקע דבריו של החתם סופר:

שאלה זו עצמה בדבר הסתירה לכאורה בין ההנחה, שאין אנו בקיאים היום בפרטי אותיותיו של ספר התורה, ובין הניסוח ההלכתי של הרמב"ם, היא העומדת במרכז דיונו של ר' אברהם בן מרדכי הלוי, בעל 'גינת ורדים', שקדם לחתם סופר בכמאה שנים. להלן עיקרי הדברים הנוגעים לענייננו [שו"ת גינת ורדים חלק א"ת, כלל ב סימן ו]:

שאלה: ילמדנו רבינו מ"ש הרמב"ם רפ"ה מה' ס"ת שעשרים דברים בס"ת אם אירע בו א' מהם שאין בו קדושת ס"ת ואין קורים בו ברבים ומכלל העשרים דברים שמנה הוא אם חסר אפילו אות אחת או שייתר אפי' אות א' וקשה שהרי בזמן הזה אין לנו ס"ת כשר כהלכתו וכנתינתו מסיני ואפי' בזמן חכמי התלמוד לא היה להם ס"ת כשר כלל כדאיתא פ"ק דקדושין דף ל' ע"א: וי"ו דגחון חציין של אותיות של ס"ת בעי רב יוסף מהאי גיסא או מהאי גיסא ואקשו עלה מה זו שאלה דניתי ספ' תורה ואימנינהו ומשני ליה דלא בקיאין בחסרות ויתרות והשתא אם חכמי התלמוד שקודם לנו שעדין היתה לחלוחית הראשונים קיימת לא הוו בקיאי בחסרות ויתרות מה נעני אן בתרייהו שנטלטלנו טלטלה אחר טלטלה ונתמעטו הלבבות וא"כ לכל הפחות הי"ל להרמב"ם לומר דזהו ד"ת אבל בזמן הזה אין לנו ס"ת כהלכתו מדוייק בחסר ויתר שיש להכשירו כיון דלא אפשר כלל.

תשובה: אמרינן במסכת סופרים (ו, ד): שלשה ספרים מצאו בעזרה בשנים כתוב מעונה ובאחד כתוב מעון וקיימו את השנים וביטלו את האחד וכן בזעטוטי ואצילי וכדין עשו שביטלו את האחד מפני ה'ב' דמדאורייתא אית לן למיזל בתר רובא בכל מילי ואע"ג דאפשר ושכיח דלאו קושטא עבדינן . . . וכוותה עבוד אנשי העזרה שכשמצאו מחלוקת בספרים הלכו אחר הרוב והשתא אי עבדי הכי ספרי קמאי ששיערו ובחנו ודקדקו וטרחו הרבה ומנו אותיותיה של תורה ודקדקו בחסרות ויתירות והלכו בספיקן אחר הרוב פשיטא מלתא טובא דשפיר עבוד כדין וכהלכה . . . ונמצא בזה שדברי הרמב"ם ז"ל באו על נכון שכיון שיש מציאות לברר ולידע מוצא כל ספר וספר מתחלתו כיצד היתה יש לנו לחלק במחלוקת שנמצאת ביניהם אחר הרוב והספר שידוקדק על אופן זה חשיב לן כנתינתו מסיני וכל חסר ויתר שנמצא הפך ממנו הוי פסול מן התור' לגמרי ואין בו קדושת ס"ת כלל. . . ולכן תיקון ספרים שבידינו שתיקנו לנו הראשונים עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע דיינינן ליה כאלו הוא מקובל בידינו מסיני . . .

הן השאלה והן התשובה מעניינים ומאלפים מאוד. השאלה נשאלת במישור העקרוני, ולא דווקא בהקשר לבעיה מעשית מסוימת. קשה לשואל להעלות בקנה אחד את דברי הרמב"ם בדבר האות האחת הפוסלת ס"ת עם ההנחה הידועה בקרב יודעי דבר, שאין הוא מטיל בה ספק, כי איש איננו יודע מהו ס"ת כשר בנוסח אותיותיו לא בזמן הזה ולא בתקופת חז"ל. בתשובתו מפריד בעל 'גינת ורדים' בין שני מישורי התייחסות בנושא זה: (א) המישור האידיאי; (ב) המישור ההיסטורי. מבחינה היסטורית אמנם נכון הדבר, שספרי התורה שבידי הקהילות השונות אינם זהים בנוסחם לתורה שניתנה בסיני. אבל מבחינה הלכתית יש להחיל את המושג האידיאי 'תורה מסיני' על כל הכרעה אנושית שנעשתה לפי העיקרון ההלכתי של הליכה אחר הרוב. העדות הראשונה על הכרעות נוסח בדרך זו מצויה בסיפור על שלשת הספרים שנמצאו בעזרה, והיא דנה אפוא במציאות של ימי בית שני, כשבבית המקדש עצמו היו ספרים שנבדלו זה מזה בנוסחם, והכריעו ביניהם כדי לקבוע נוסח מוסמך. מרגע זה ואילך נחשב הספר המייצג הכרעות אלו (הוא, כנראה, 'נוסח המסורה') מבחינה הלכתית **כאילו** ניתן מסיני, למרות שאפשר כי איננו מייצג את הגרסה הנכונה מבחינה היסטורית. כיוצא בהכרעה הקדומה ההיא היה צורך מפעם לפעם בהכרעות נוספות לפי רוב, ודיןן של הכרעות אלה אינו שונה מאותה הכרעה ראשונה. דברי הרמב"ם בדבר חיסורה או ייתורה של אות הפוסל ס"ת מתייחסים, לדעת בעל 'גינת ורדים', לגיבושי הנוסח שנקבעו באותן הכרעות.

נעיינן עתה במציאות טקסטואלית קדומה עוד יותר, כפי ששררה במרכזי מסירה שונים ברחבי התפוצות, וכיצד התייחסו אליה גדולי הדור, שביקשו לכתוב הלכות ספר-תורה כדי להדריך את הסופרים בעשייתו. נתחיל במעשה ההכרעה של הרמ"ה [ר' מאיר בן טודרוס הלוי, בן טולידו שבספרד, שחי במאה ה-13], מגדולי הפוסקים שבספרד [בעל 'יד רמה'] ומומחה גדול לענייני מסורה ונוסח. בספרו 'מסורת סייג לתורה' הוא כותב, בין השאר, כדלהלן:

. . . וכל שכן שנתקיים בנו בעוונותינו "לכן הנני יוסיף להפליא את העם הזה הפלא ופלא ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו תסתתר" (יש' כט, יד), ואם באנו לסמוך על הספרים המוגהים אשר בידינו, גם הם נמצאו בהם מחלקות רבות, ולולא המסרות שנעשו סייג לתורה, כמעט לא מצא אדם ידיו ורגליו במחלקות. וגם המסרות לא ניצלו ממקרה המחלקות, כי גם המה נמצאו ביניהם מחלקות בכמה מקומות, אך לא כרוב מחלקות הספרים. ואם יאמר אדם לכתוב ס"ת כהלכתו ילקה בחסר וביתר ונמצא מגשש כעור באפלת המחלקות ולא יצליח את דבריו למצוא חפצו. ויהי בראותי אני מאיר הלוי ברי טודרוס הלוי הספרדי את המקרה הזה אשר קרה את כל הספרים ואת המסרות בחסרות וביתרות, כי פרץ הזמן גדרם וסתם מקורם, חשתי להחלץ ולדרוש ולחקור אחר הספרים המוגהים והמדוקדקים ואחר המסרות המדוקדקות, ולעמוד על מחלקותם ולנטוש ספרים חדשים מקרוב באו וללכת אחר הישנים הנאמנים ולנטות בהם אחר הרוב כדרך שנצטוינו מן התורה בכל דבר המחלקות ללכת אחר הרוב, שנאמר אחרי רבים להטות . . .

הרמ"ה היה אחד המעטים בין גדולי ישראל בכל הדורות, שפרט להיותו גדול בתורה, התמחה התמחות של ממש גם בענייני מסורה ונוסח. לא לחינם נעשה סמכות מוכרת בתחום זה גם לדורו וגם לדורות הבאים. ספרו 'מסורת סייג לתורה' משקף עבודת נמלים של מומחה בהשוואת אלפי

הערות מסורה ובדיקת ספרים שהוא מכנה אותם "המוגהים והמדוקדקים". את תוצאות ההשוואה יישם בהנחיות לכתיבת ספרי תורה. לעבודתו זו הייתה השפעה מכרעת על עיצוב הנוסח בספרי התורה של קהילות ספרד ואשכנז, השפעה שהלכה וגברה כבר בתקופת כתבי היד, אולם הגיעה לשיאה בתקופת הדפוס, שהטכנולוגיה המהפכנית שלה יצרה אפשרויות חדשות לזירוז התהליכים של האחדת הנוסח בכל אתר. אמצעי ההפצה החדשים, שאפשרו תפוצה רחבה ומהירה של ספרים בעלי סמכות, גרמו להאחדה מזוהת של הנוסח מסביב לדמותו של 'נוסח המסורה', גם במקומות שבהם היה הנוסח רחוק למדי מדמות זו במשך מאות שנים, כגון באשכנז (ראה להלן). אמנם גם נוסח התורה שנדפס במהדורת היסוד של 'מקראות גדולות' עדיין אינו זהה לאותיותיו עם הנוסח שהציע הרמ"ה [יש בו עשרות שינויים, ומהם בבראשית בלבד - 15, כגון: מנעוריו (ח, כא; הקימתי (ט, יז; ויהיו (ט, כט); אהלה (כו, כה), ועוד.], אבל הדפסות של 'תיקון ספר-תורה', שנעשו לפי הכרעותיו של הרמ"ה בצירוף עם כמה הכרעות נוספות של ר' מנחם די לונזאנו (סוף המאה ה-16) בספרו 'אור תורה', הם שעיצבו בסופו של דבר את נוסח המסורה המדוקדק המצוי היום בספרי התורה של קהילות ספרד ואשכנז כאחד, והוא גם הנוסח של התורה בתנ"ך קורן. נעבור עתה לרמב"ם, מגדולי ישראל שבכל הדורות ובן זמנו המבוגר יותר של הרמ"ה, שביקש אף הוא להיות מורה דרך לסופרים בכתיבת ספרי תורה. הרמב"ם היה אותה עת במצרים, ותיאור מצב הנוסח המופיע בהלכות ספר תורה שלו [פרק ח, הלכה ד] משקף בעיקר את המציאות הטקסטואלית בארצות המזרח. התיאור מתרכז בראש ובראשונה בפרשיות הפתוחות והסתומות ובצורת השירות, שאי דיוק בהן עלול אף הוא לפסול ספר-תורה, אבל אין ספק שהכוונה גם לתופעות הנוסח האחרות, כגון מלא וחסר וכיו"ב. וזה לשונו:

ולפי שראיתי שיבוש גדול בכל הספרים שראיתי בדברים אלו, וכן בעלי המסורת שכותבין ומחברין להודיע הפתוחות והסתומות נחלקין בדברים אלו במחלוקת הספרים שסומכין עליהם, ראיתי לכתוב הנה כל פרשיות התורה הפתוחות והסתומות וצורת השירות כדי לתקן עליהם כל הספרים ולהגיה מהם. וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא ספר הידוע במצרים, שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים, שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים, ועליו היו הכל סומכין, לפי שהגיהו בן-אשר ודקדק בו שנים הרבה, כמו שהעתיקו. ועליו סמכתי בספר תורה שכתבתי כהלכתו.

ובכן גם כאן מלמדת המציאות הטקסטואלית על הבדלים רבים בין ספרי התורה בענייני נוסח, אלא שהפתרון שהציע הרמב"ם שונה מפתרונו של הרמ"ה. כיוון שהיה בידיו ספר מפורסם, שנכתב בידי גדול בעלי המסורה, אהרן בן אשר [הוא 'כתר ארם צובה', המצוי היום במוזיאון ישראל], אין הוא הולך אחר הרוב, אלא סומך על מומחיותו הגדולה של בן אשר, וכותב לפיו ספר תורה, ששימש אח"כ ספר מופת להעתיקות נוספות. [נראה, שנוסח התורה של בני תימן הועתק מספר זה].

מצב טקסטואלי חמור הרבה יותר של ספרי התורה בימי הביניים משתקף מדבריו של רבנו תם, גדול בעלי התוספות, ומנהיג הדור בחבל אשכנז במחצית הראשונה של המאה ה-12. גם הוא בחן את ספרי התורה במקומותיו במסגרת הכנותיו לכתיבת הלכות ס"ת, והתוצאות משתקפות בדבריו הבאים [הלכות ס"ת, מחזור ויטרי, ע' 654]:

מעתי תן עניך בדקדוקי סופרים ובגופי האותיות, לפי שאין בקיאין בכל הדקדוק, כדאמר רב יוסף בשלהי פרק קמא דקידושין: אינהו בקיאי בחסרות וביתירות. אן לא בקיאינן. ועת לעשות לה', הלכך דידן נמי כשרים.

רבנו תם קובע אפוא, שספרי התורה בחבל אשכנז אינם מדויקים בגלל העדר בקיאות של הסופרים, ומצב הנוסח שלהם דומה למצב ששרר בבבל של ימי רב יוסף. רבנו תם אף אינו מציע נוסח מוכרע לפי הרוב, כיוון שמצב הספרים באשכנז הוא כה מגוון, שאין טעם בהכרעה לפי רוב. כשרותם של ספרי התורה אינה נובעת ממידת הדיוק שלהם, אלא רק מכוח הכלל ההלכתי של "עת לעשות לה' הפרו תורתך". מצב זה לא נשתנה באופן מהותי באשכנז עד סוף ימי הביניים, כפי שניתן להיווכח מעדותו של אחד מגדולי הדור בשלהי המאה ה-14 ותחילת ה-15, ר' יום טוב ליפמאן מילהויזן [בספרו 'תיקון ספר תורה']:

יען כי בעוונותינו הרבים התורה נשתכחה ולא נמצא ס"ת כתובה כשורה, מפני שהסופרים בורים, והלומדים אין משימים לבם לזאת, על כן יגעתי למצוא ס"ת כתובה כתיקונה

באותיות ובפתוחות ובסתומות ולא מצאתי, ואין צריך לומר בדקדוק חסרות ויתרות אשר נעלם מכל בני הדור, ועל זה אנו אנוסים . . .

יש לציין שר' יום טוב ליפמאן מילהויזן, אשר שימש כדיין וראש ישיבה בעיקר בעיר פראג, נודע בנדודיו ובפעילותו בכל המרחב האשכנזי הגדול, החל בגרמניה וכלה בפולין. נימת הייאוש על יגיעת השווא שלו למצוא ספר תורה כתוב כהלכה מקיפה אפוא את כל המרחב הנ"ל. מסתבר אפוא ששום דבר מהותי לא נשתנה במרחב האשכנזי מאז רבנו תם, ולא עוד אלא שהתפשטות היישוב האשכנזי מזרחה לכוון פולין ורוסיה עוד הרחיבה את תחומיה של המציאות הזו.

ונסיים את סקירתנו בדברי הרד"ק (ר' דוד קמחי), מגדולי מפרשי המקרא בימי הביניים, המביע דעה על התהוותו ההיסטורית של נוסח המסורה עצמו. בסוף הקדמתו לנביאים ראשונים, הוא מזכיר כמה מעקרונות פרשנותו למקרא, ובין השאר הוא מסביר כיצד ינהג בפירוש הכתיב והקרי, ואף מביע דעתו על מקור התופעה. רד"ק רואה, כנראה, לנגד עיניו את מאמר חז"ל על שלושת הספרים שנמצאו בעזרה, והוא מוצא בו הד לפעילות טקסטואלית רחבה לקיבועו של נוסח מוסמך ע"י אנשי הכנסת הגדולה בספרי הקודש כולם, לאחר שנשתבשו כבר בגלות הראשונה. במסגרת זו נעשו הכרעות רבות מאוד בין גרסאות חלוקות (מעל ומעבר לשלש הדוגמאות הנזכרות במאמר חז"ל) לפי העיקרון ההלכתי של רוב ומיעוט. הכרעות אלה כבר אינן ניכרות היום בספרינו; השריד היחידי לאותו תהליך היא תופעת הכתיב והקרי, שנוצרה באותם המקרים שלא היה בידיהם להכריע, ולכן השאירו את שתי הגרסאות. וזה לשונו:

וגם אכתוב טעם כתיב וקרי וכתוב ולא קרי וקרי ולא כתיב, כאשר אוכל לתת טעם לשניהם כל אחד ואחד במקומו. ונראה כי המלות האלה נמצאו כן, לפי שבגלות הראשונה אבדו הספרים ונטלטלו, והחכמים יודעי המקרא מתו, ואנשי כנסת הגדולה החזירו התורה לישנה, מצאו מחלקת בספרים והלכו בהם אחר הרוב לפי דעתם; ובמקום שלא השיגה דעתם על הברור, כתבו האחד ולא נקדו, או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים, וכן כתבו בדרך אחד מבפנים ובדרך אחר מבחוץ.

אין ספק אפוא שלו היה ויצטום חי בדור מן הדורות הקודמים החל בימי בית שני וכלה במאה הקודמת, והיה מביא לפני גדולי הדור בכל מקום את שאלתו, מנוסחת בבהירות, באשר להצלחת שלשלת המסירה לשמר את הנוסח המקורי לאותיותיו, היה מקבל תשובה שלילית. במה נשתנה אפוא דורנו מן הדורות הקודמים? האם קרה משהו שהבהיר לפוסקי ההלכה בימינו את שלא היה ברור בדורות הקודמים? על סמך מה נתן הרב פישר תשובה חיובית, שהחלה לגלגל את מחול השדים של מחקר הדילוגים?

התשובה החד-משמעית שהייתה חייבת להינתן ע"י איש הלכה מובהק דומה אפוא במהותה (אם כי לאו דווקא בפרטיה) לתשובה שהייתה ניתנת ע"י חוקר תולדות הנוסח, אילו נשאל, דהיינו: שום מהדורת תנ"ך, לא מהדורת קורן ולא מהדורה אחרת, איננה מייצגת ואינה יכולה לייצג את נוסח התורה המקורי לדקדוקי אותיותיו, כיוון שבכל הדורות יש עדויות רבות למציאות טקסטואלית מגוונת (ואין המדובר בשינויים בודדים, אלא במאות ואף אלפי שינויים), המחייבת הכרעות הלכתיות בזמנים ובמקומות שונים כדי לקבוע נוסח מוסמך. ולכן כל מחקר סטטיסטי, שיערך על בסיס הנחת מקוריותו ההיסטורית של הנוסח, תלוי מעיקרו על בלימה. בנקודה זו היה צריך הרב פישר לעצור בפסק הלכה מנומק את יומרת המחקר הסטטיסטי של ויצטום.

רשימת השמות, הכינויים והתאריכים, ששימשה בסיס לניסויים הסטטיסטיים

עד עתה דיברנו על התנאים המדעיים הפרלימינריים, שמחקר המבקש להתבסס על דיוקו של טקסט לאותיותיו, והמתיימר להיות מדעי, היה חייב לבררם ונמנע מלעשות זאת. מבחינתי, כמי שעוסק שנים רבות בחקר תולדות המסירה של הנוסח, די במה שנאמר עד עתה כדי לפסול על הסף את התוקף המדעי של מחקר הדילוגים, המבקש למצוא בנוסח אותיות מדוקדק של מהדורה בת ימינו צפנים נסתרים, שהוצפנו בו לפני אלפי שנים, בראשית הווייתו של הטקסט. אבל מכיוון שנראה לי, שהמחדל המדעי של מחקר הדילוגים אינו מצטמצם רק במה שלא נעשה, אלא הוא כולל גם את מה שכן נעשה, נקדיש את הדברים הבאים לבירור התוקף המדעי של מהלכי המחקר עצמו.

לשאלה זו שני היבטים: א. ההיבט הטקסטואלי; ב. ההיבט המתמטי-סטטיסטי. ההיבט הטקסטואלי קשור לשלב הראשון של המחקר, היינו: לעריכת רשימת השמות והכינויים של גדולי ישראל (להלן: השכ"ן) וכן תאריכי הלידה והפטירה. בתחום זה עולות כמה שאלות נוקבות, הנוגעות לתוקף המדעי של הכרעות מרכזיות בעריכת הרשימה, כגון: היקף העובדות שנכללו ברשימה, עקרונות הבחירה של השכ"ן, דרכי הכתיבה שלהם ועוד. ההיבט הסטטיסטי נוגע בעיקר לשלב השני, היינו: הניסוי עצמו והמתודה הסטטיסטית שיושמה בו. היבט אחרון זה יהא, כמובן, מחוץ לתחום דיוננו, וכל המעוניין בפרטי הביקורת הנמתחת על המתודה הסטטיסטית במחקרם של ו'ר יעין במאמרם המאלף של המומחים לדבר, שנתפרסם לאחרונה [מבבק]. אף על פי כן בעיה אחת מבעיותיה של המתודה הסטטיסטית קשורה גם לשלב הראשון, והיא: קיומם של תנאים אפריוריים בתהליך הכנת השכ"ן, שבלעדיהם בטל תוקפו המדעי של הניסוי הסטטיסטי. בירורו של עניין זה אינו מחייב ידע סטטיסטי, אלא כושר ניתוח של עדויות ועובדות בלבד, ואנחנו נפתח בו את דיוננו. השאלה שנבחן אותה בהקשר זה היא: האם תהליכי הכנת הרשימה אמנם נעשו בתנאים העומדים במבחן האפריוריות, והיו נקיים לחלוטין ממעורבותם הישירה או העקיפה של עורכי הניסוי עצמם?

[המשך המאמר יתפרסם, אי"ה, בקרוב, ובו יידונו בפרוטרוט השאלות הקשורות לתהליכי ההכנה של רשימת השמות והכינויים והשלכותיהם לגבי התוקף המדעי של הניסוי כולו. בסוף המאמר נחזור לדיון במסמך של "דעת תורה", שהוזכר בהקדמה דלעיל, ונדון בהתייחסות הראויה של היהדות הדתית ומנהיגיה הרוחניים אל העיסוק ב"מחקר" הקודים המוצפנים בתורה, לאור הביקורת הקשה של אנשי המדע עצמם על ערכו המדעי של המחקר.]

קיצורים ביבליוגרפיים לחלק הראשון

http://www.math.caltech.edu/code/petition.html .	-	[גילוי דעת]
D. Witztum, "The Seal of God is Truth", <i>Jewish Action</i> vol. 58,3 (1998)	-	[ויצטום 2]
D. Witztum, E. Rips and Y. Rosenberg, "Equidistant Letter Sequences in the Book of Genesis", <i>Statistical Science</i> Vol. 9, 3 (1994).	-	[ור"ר 3]
Brendan D. McKay, Dror Bar-Natan, Maya Bar-Hillel, and Gil Kalai, "Solving the Bible Code Puzzle", <i>Statistical Science</i> , Vol.14, 2 (1999).	-	[מבבק]
B. Simon, "A Skeptical Look at the Torah Codes", <i>Jewish Action</i> vol. 58,3 (1998)		[סיימון]